

Rafał Malik

Średniowieczne lokacje miejskie w granicach kasztelanii chrzanowskiej

Część 1. Zarys rozwoju osadnictwa średniowiecznego

Ostatnia pisana wzmianka odnosząca się do kasztelanii chrzanowskiej pochodzi z roku 1287¹. Kiedy kasztelania ta powstała i kto powołał ją do życia, dokładnie nie wiadomo. Wiemy jedynie, że mogła ona powstać pomiędzy rokiem 1228 a 1243. Pierwsza data związana jest z darowizną, jakiej dokonał książę opolski Kazimierz na rzecz Klemensa Gryfity². Ten ostatni otrzymał podówczas pewne dobra ziemskie położone na lewym brzegu Wisły pomiędzy ujściami rzeki Chechło i potoku Okleśna. Dokument ten o samym Chrzanowie jednak nie wspomina. Można domniemywać, że Chrzanów mógł już wówczas należeć do innego właściciela. Według znanych nam dokumentów z tego okresu był nim najprawdopodobniej niejaki Chociemir, do którego należała połowa Grodźca. W 1227 roku część tej osady należąca pierwotnie do księcia krakowskiego przeszła w posiadanie klasztoru benedyktynów z Tyńca³. W 1229 roku Henryk Brodaty potwierdził prawa opactwa do Grodźca z nadania jego stryjów Mieszka i Leszka. Chociemir był urzędnikiem ziemi krakowskiej. Również pierwszy znany nam z imienia kasztelan chrzanowski wywodził się z krakowskiej elity urzędniczej. Wskazywałoby to więc na silny związek Chrzanowa i ziemi chrzanowskiej z dzielnicą senioralną, a nie jak niektórzy przypuszczają, z rodem książąt opolskich.

Druga data stanowi już wyraźne potwierdzenie istnienia Chrzanowa i jego przynależności do wspomnianego wyżej Chociemira.

Jaki obszar obejmowały granice kasztelanii chrzanowskiej i jak dokładnie one przebiegały, również nie wiemy. Najpewniejszy jest ich przebieg od strony zachodniej. Tu stanowiła ją rzeka Przemsza. Na jej prawym brzegu rozciągało się osadnictwo związane z tzw. Enklawą Imielińską obejmujące oprócz samego Imielina także Chełm Wielki i Kosztowy. W 1391 roku ziemie te przyłączono do kasztelanii sławkowskiej, po raz pierwszy wzmiankowanej w 1286 roku⁴.

Południową granicę chrzanowskiego kasztelu stanowiła Wisła. Podobnie jak dolina Przemszy, również i ta jego część posiada wybitnie nizinny charakter. Obszar zasobny w urodzajne gleby madowe, choć trudny do zagospodaro-

wania z powodu wylewów, stanowił dla osadnictwa atrakcyjną enklawę.

Na północ od Wisły wznoszą się dwie wyraźnie oddzielone od siebie wysoczyzny. Jedną z nich to tzw. Wzgórze Libiąskie. Pomiędzy nimi a Blokiem Płazińskim płynie rzeczka Chechło. W pobliżu samego Chrzanowa tworzy ona stosunkowo rozległą Kotlinę Chrzanowską przechodzącą od wschodu w Niekę Dulowską. Tereny te zalegają głównie gleby bielcowe z niewielką domieszką rędzin.

Wschodnią rubież kasztelanii tworzy rozległe wzniesienie Garbu Tęczyńskiego. Intensywnie zalesiony obszar o przewadze gleb bielcowych, słabo nawodniony i trudny dla osadnictwa, stanowił sobą niewątpliwie istotny walor obronny.

Znacznie dogodniejszy do kolonizacji był Rów Krzeszowski i dolina Rudawy zamknięta od północy wzniesieniami Wysoczyzny Czatkowickiej sięgającej w niektórych swych punktach wysokości rzędu 427 m n.p.m.

Silnie zróżnicowany pod względem ukształtowania teren dawnej kasztelanii chrzanowskiej prócz urodzajnych gleb zalegających w dolinach rzek i potoków obfitował również w bogate złoża kopalin. W okresie średniowiecza z powodzeniem eksploatowano tu ołów oraz srebro. Usiłowano też wydobywać rudę żelaza, choć jak się wydaje, już z dużo mniejszym powodzeniem. Istotnym źródłem dochodów tutejszej gospodarki było wytwórstwo ceramiczne. Jego podstawę stanowiły bogate złoża glinki. Także zasobne pokłady wapienia nie pozostawały niezauważone.

Innym ważnym źródłem surowca były lasy. Występowały one w zwartych kompleksach w okolicy Chrzanowa, Babic, Kwaczały, Płazy, Regulic, Lipowca, Wygiełzowa i Żarek. W miarę rozwoju sieci osadniczej i coraz większego zapotrzebowania na drewno budowlane stan zasobów leśnych kurczył się radykalnie. W 1500 roku z okolic Chrzanowa znanych z nazwy było 5 dużych kompleksów leśnych: „Cis”, „Stojkowa baba”, „Pomszyn”, „Osowiec” i „Wielkie Bagno”. Z tego do końca XVII wieku ostał się tylko las pomiędzy Chrzanowem a Trzebiną. Wiele osad było zakładanych na obszarze karczowisk. Do takich należały np. Jeleń (XIV w.), Trzebinia (XIV w.) i Kąty. Zwarte skupiska leśne najdłużej utrzymały się w rejonie Babic – „Dzielnica Babicka”, „Odchodze”, „Bukowica” i „Czarny”. Pozosta-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

łości dawnego boru przetrwały także w okolicy Płazy – „Grodzisko”, na wzgórzu lipowieckim oraz w pasie pomiędzy Babicami a Żarkami⁵.

Starodawna kasztelania chrzanowska stanowiła ważny punkt na ówczesnej mapie komunikacyjnej pogranicza śląsko-małopolskiego. Tu na jej terytorium przecinały się trakty handlowe o przebiegu równoleżnikowym z drogami wiodącymi z południa na północ. Z Chrzanowa przez Płazę biegła lokalna droga do Babic. Idąc dalej przez Jankowice i tu-tejszą przeprawę przez Wisłę, łączyła ona nie tylko prawobrzeżny trakt wiślany z jego lewą odnogą. Z Chrzanowa drogą tą można było poprzez Byczynę i Jeleń oraz most w Chelmie Wielkim dostać się na lewy brzeg Przemszy⁶. W 1450 roku poświadczony jest most myślowicki pod Jaworzem. Mniej więcej w tym samym okresie powstaje most w Siedlcu pod Myśłowicami⁷. Dzięki tym dwóm przeprawom droga w kierunku Bytomia przez Chrzanów stała się faktem. Ważnym połączeniem o znaczeniu ponadregionalnym była też droga wiodąca z Olkusza przez Trzebinę, Chrzanów, most w Bobrku do Oświęcimia, a stąd dalej na Pszczynę lub Żywiec i przełęczami beskidzkimi na Orawę lub Spisz⁸.

Proces kolonizacji kasztelanii chrzanowskiej na prawie niemieckim, jaki miał niewątpliwie miejsce w XIII wieku, doprowadził do reorganizacji istniejącego tu już wcześniej, bo od XII wieku osadnictwa, zagęszczenia sieci parafii oraz powstania pewnej liczby zupełnie nowych miejscowości.

Obfitość wzmianek o wsiach i parafiach z tego okresu skłoniła niektórych badaczy do wysunięcia tezy mówiącej, że kolonizacja na prawie niemieckim doprowadziła w polskim osadnictwie nie tylko do zasadniczych zmian jakościowych, ale nade wszystko do zmian ilościowych. Stworzyło to pozorny obraz, jakoby osadnictwo ujawnione w XIII i XIV wieku powstało dopiero pod wpływem kolonizacji niemieckiej. Tymczasem ów obraz był efektem przemian prawnych, jakie miały miejsce w owym okresie i idących w ślad za tymi zmianami spisach inwentarzowych związanych z coraz powszechniej wprowadzanym prawem czynszowym. Stan osadnictwa obserwowany w XII i XIV wieku był zatem wynikiem planowych działań zmierzających do reorganizacji dawnego osadnictwa i ewentualnie jego dogęszczania poprzez powoływanie do życia nowych osad.

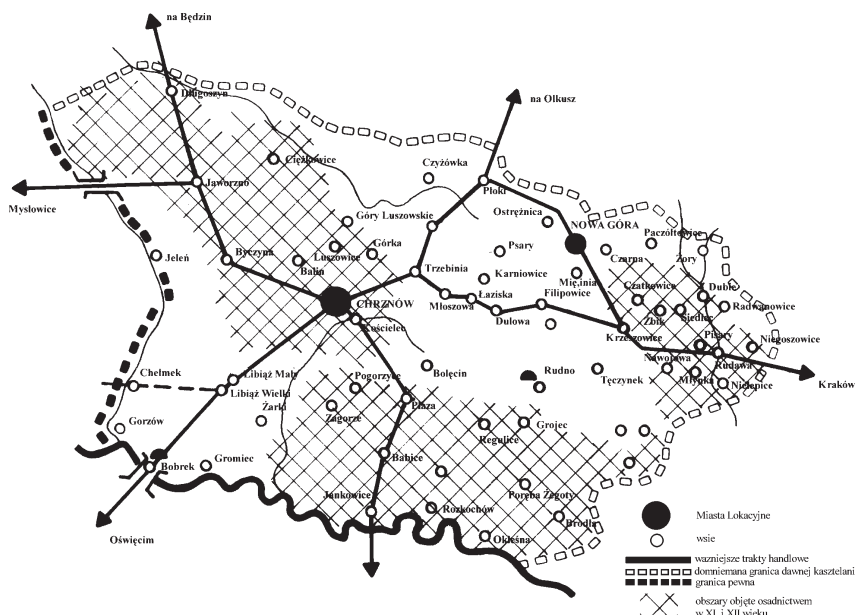
Badania archeologiczne prowadzone na obszarze kasztelanii chrzanowskiej dostarczają nadzwyczaj skromnych dowodów istnienia tu wczesnośredniowiecznych form osadniczych. Większość z nich pochodzi wyłącznie ze wschodniej części dawnej kasztelanii chrzanowskiej, gdzie na przełomie XI i XII wieku istniała już stosunkowo gęsta sieć osadnicza. Z tego okresu pochodzą ślady osad w Podłężu, Rudawie, Sance, Brodłach i Wygietzowie. Prawdopodobnie z tego okresu pochodzi również grodzisko w Czatkowicach⁹.

Równie spektakularnych znalezisk nie dostarczyły jak dotąd badania prowadzone w zachodniej części obecnego powiatu chrzanowskiego. Dużym cieniem na badaniach nad historią kasztelanii

chrzanowskiej kładzie się niemożność odnalezienia resztek samego kasztelu. Ze znanych nam i częściowo udokumentowanych stanowisk należy wymienić Bobrek. O początkach zamku w Bobrku dobrze poświadczonego w źródłach pisanych wiadomo jedynie tyle, że obecny pałac powstał prawdopodobnie na zrębach średniowiecznego zamku.

Dowodów dokumentujących osadnictwo z okresu XII wieku w kilku przypadkach dostarczają źródła pisane. W 1227 roku bulla papieska potwierdza istnienie wsi Grodziec¹⁰. Nawiąsem mówiąc ta darowizna książęca datowana jest na rok 1210, a sama nazwa wsi pozwala doszukiwać się tu jakiegoś starego grodu, który mógłby sięgać swa metryką nawet XI wieku. Z niewiele późniejszego okresu pochodzą też pierwsze wzmianki potwierdzające istnienie osadnictwa na terenie Jaworzna, Ciężkowic i Długoszy. W 1228 roku kasztelan krakowski Klemens z Ruszczy nadał ufundowanemu przez siebie klasztorowi w Staniątkach prócz wyżej wymienionych także osady w Lipowcu, Zagórze, Babicach i Rozkochowie. Za równie stare należy uznać pięć okręgów parafialnych leżących na południe od Chrzanowa. Za najstarsze osady uważane są Regulice, Poręba Żegoty i Sanka. Inne to Zalas (wzm. 1325 r.) oraz Babice (1325-1327). Jedy-ną osadą, jak powstała na tym obszarze na tzw. Surowym korzeniu, był Frywałd. Z 1325 roku pochodzą też wzmianki o parafiach w Chrzanowie, Trzebinii, Płokach i Nowej Górze¹¹. Sądząc z wnoszonych opłat największą była parafia chrzanowska. W XIV wieku wielkość jej zaludnienia szacuje się na około 1170 osób¹². Równie duża powierzchnio-wo, choć dużo słabiej zaludniona była parafia w Trzebinii. W XIV wieku zamieszkiwało ją zaledwie 330 mieszkańców. Należały do niej wsie: Myślachowice, Młoszowa, Dulowa, Karniowice, Łaziska oraz Niesułowice. Sąsiednia parafia w Płokach dorównująca pod względem zaludnienia trzebińskiej grupowała Płoki, Czyżówkę, Lgotę, Pisary i Ostrężnicę. Ta ostatnia wieś wymieniana jest także w spisach parafii Nowa Góra, do której prócz samej Nowej Góry należały Filipowice, Czarna i Miękinia. Szacowano ją na ok. 750 osób¹³.

Znacznie mniejsze okręgi tworzyły parafie w Krzeszowicach, Sance, Porębie Żegoty i Zalasie. Do parafii krze-

Rys. 1. Osadnictwo okolic Chrzanowa w okresie XII-XIV wieku na tle ważniejszych połączeń komunikacyjnych

szowickiej przynależały Czatkowice i Zbik. W XIV wieku liczyła ona ok. 570 wiernych. Parafia w Sance obejmowała prócz samej Sanki Frywałd i skupiała zaledwie 165 osób. 210 mieszkańców liczyła Parafia w Porębie Żegoty, w skład której wchodziły kościoły w Brodłach i Okleśnej. Zalas był jedyną jak się wydaje parafią jednowioskową, bardzo liczną, bo szacowaną w XIV wieku aż na 450 osób.

Pod koniec XV wieku osadnictwo średniowieczne obejmowało dwa miasta oraz około 70 wsi. Wśród nich przeważały osady małe, których areał nie przekraczał 4 łąnów ziemi uprawnej. Wyjątkiem były np. Kwaczała i Paczółtowice, gdzie obszar nadań ziemi uprawnej zamykał się w granicach 20 łąnów. Dominowała tu własność szlachecka i dobra kościelne. Niewielka rozmiarami była własność królewska obejmująca część Długoszyń, Ciężkowic oraz Szczakową. Trzebinia była własnością mieszczan krakowskich Kezingerów, którzy wykupili ją z rąk rycerstwa i posiadali w swych rękach do połowy XVI wieku.

Część 2. Ze studiów nad budową i kształtem średniowiecznego Chrzanowa¹⁴

Pierwsza źródłowa wzmianka o Chrzanowie pochodzi z 1228 roku. Wspomina o nim dokument księcia opolskie-

go Kazimierza nadający Gryficie rozległe włości rozlokowane na zachodnich rubieżach ówczesnej Ziemi Krakowskiej. Najprawdopodobniej już wówczas Chrzanów był własnością rycerską. Przypuszczalnie należał do niejakiemu Chocimira – sędziego nadwornego księcia Leszka Białego¹⁵.

Kto i kiedy ulokował tu miasto, nie wiadomo. Być może miało to miejsce już w pierwszej ćwierci XIV wieku. W 1325 roku rejestry kościelne wskazują na Chrzanów jako na jedną z większych parafii funkcjonujących w okolicy, szacując ją na około 1170 osób¹⁶.

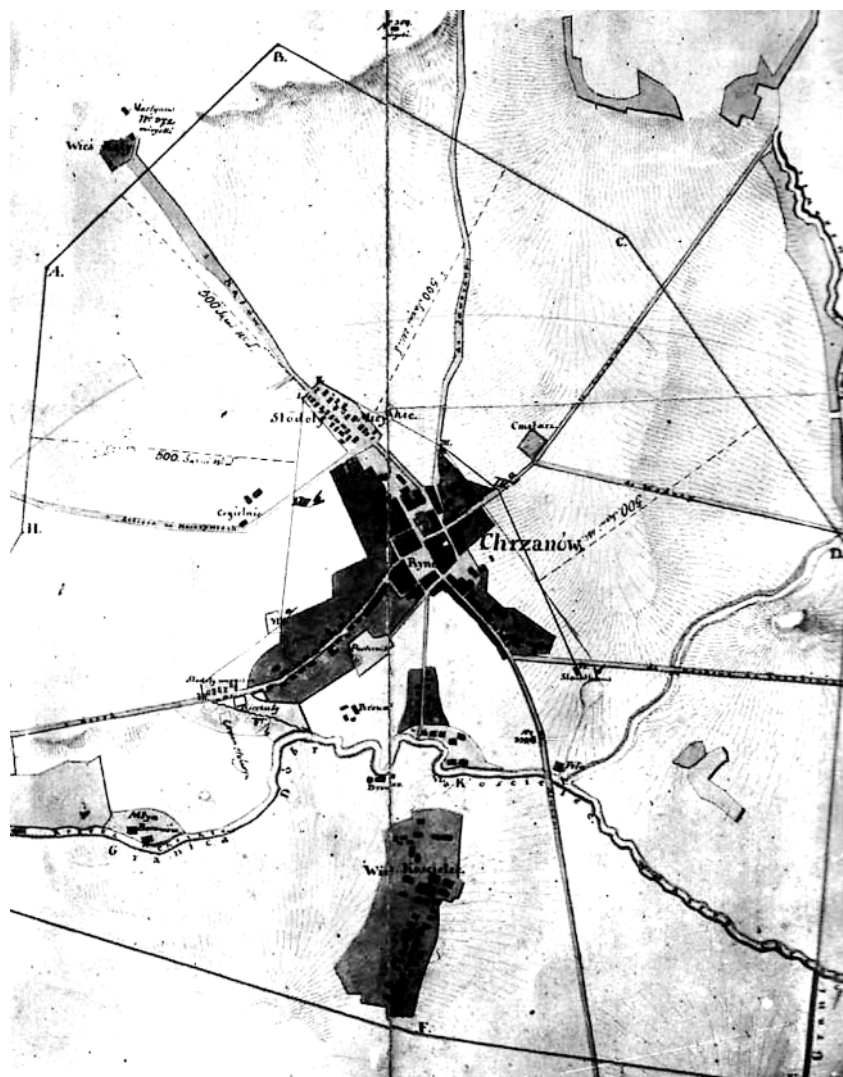
Potwierdzały to pierwsza wzmianka źródłowa mówiąca o miejskim charakterze Chrzanowa. Datuje się ją na 1393 rok. Dotyczy ona sprzedaży tutejszego wójtostwa przez niejakiego Mikołaja z Płazy Hermanowi z Irzmanowic¹⁷. Czy zasadźcami miasta mogli być rycerze z Płazy, dokładnie nie wiadomo. Nie wiadomo też, jak wyglądał dokument lokacyjny wystawiony dla Chrzanowa przez króla Kazimierza Wielkiego. Być może echa tej lokacji pobrzmiwają w przywileju, jaki miasto otrzymało w 1500 roku z rąk Piotra Ligęzy – pana na Bobrku. Według dokumentu tego wszelkie sprawy sporne toczone przez tutejszych mieszczan winny być rozstrzygane przed urzędem burmistrza, w obecności chrzanowskich rajców i reprezentanta zamku bobrowskiego. Historycy przypuszczają, iż postanowienie to nie pojawiło się dopiero w XV wieku, lecz stanowiło remi-

niscencję stosunków, jakie panowały w mieście w pierwszym początkowym okresie jego istnienia.

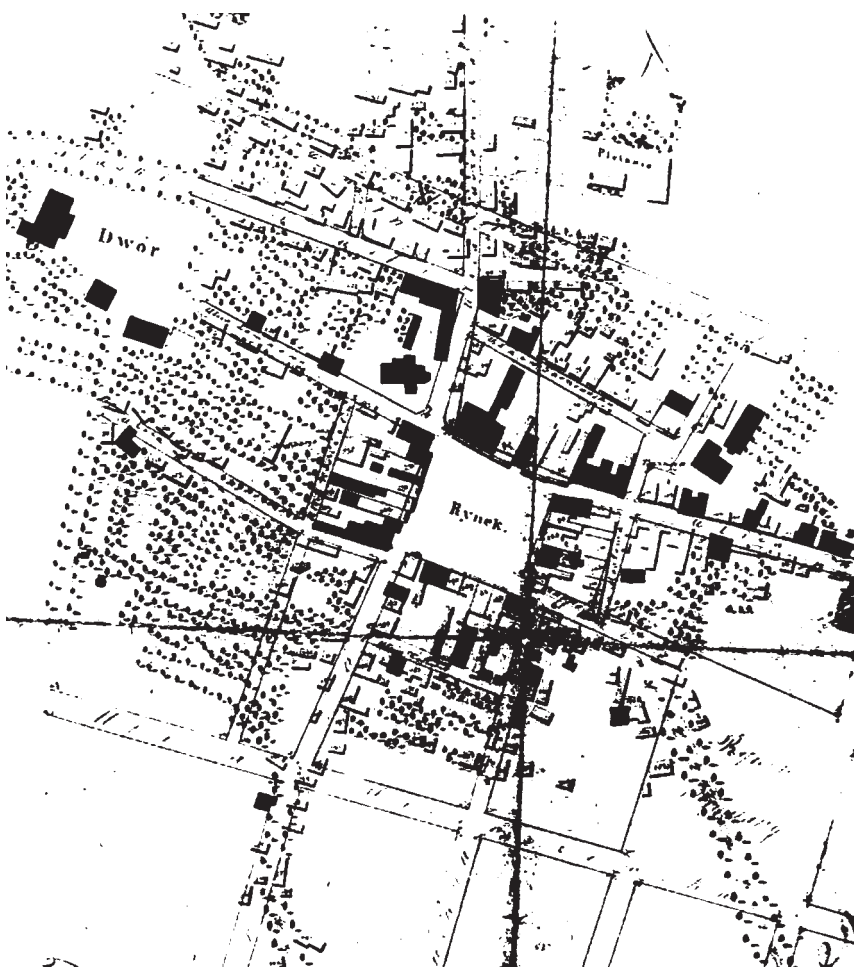
Powołując się na dokumenty swych poprzedników Ligęza potwierdził prawo mieszczan do pobierania drewna z okolicznych lasów. Utrzymał też w mocy inny przywilej zezwalający im na swobodny wypas bydła na okolicznych pastwiskach. Jednocześnie zwalniał on mieszkańców miasta od ceł na piwo, wino, miód i zboże, zaś na sól i ołów przewożone tędy ustalał specjalną taryfę¹⁸.

Dokument ten poświadcza jednocześnie istnienie w mieście rozlicznych rzemiosł. Na podstawie tego i innych dokumentów możemy się domyślać, iż już wówczas Chrzanów stanowił jeden z ważniejszych ośrodków rzemieślniczych w tym rejonie. Średniowieczny rodowód posiadają dwa najstarsze cechy chrzanowskie – szewski i krawiecki. Prócz nich rejestry poborowe z przełomu XV i XVI wieku wspominają też o licznie pracujących w mieście tkaczach, garniarzach i piekarzach. W 1581 roku odnotowanych zostało 36 rzemieślników, w tej liczbie kilku browarników i słodowników¹⁹. W 1500 roku zostaje też potwierdzony z dawna funkcjonujący w Chrzanowie jarmark na św. Mikołaja, patrona tutejszej parafii²⁰.

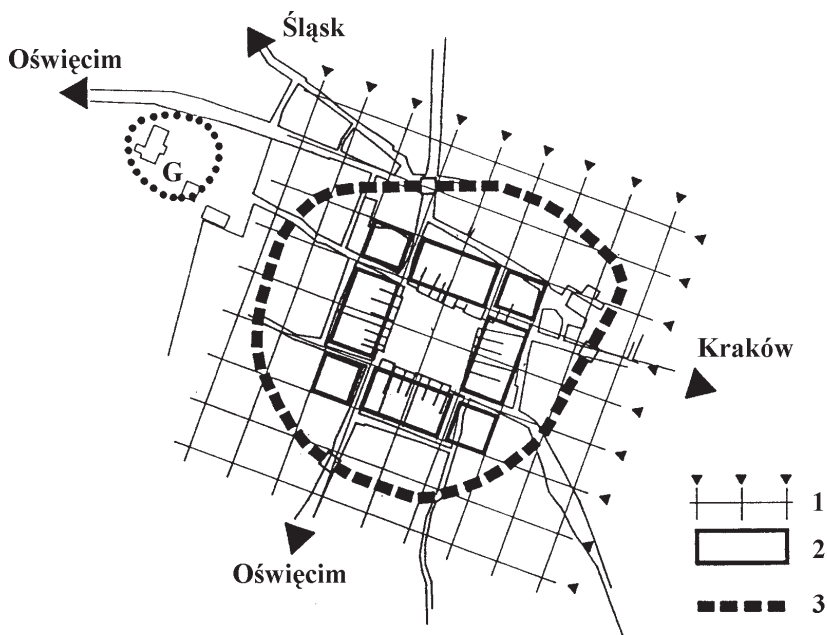
Miasto założono na skrzyżowaniu dwu głównych dróg handlowych. Jedna z nich, o przebiegu

Rys. 2. Chrzanów. Fragment planu upiększenia miasta z roku 1838, oryg. Archiwum Państwowe na Wawelu

Rys. 3. Chrzanów. Fragment planu katastralnego miasta z połowy XIX wieku. Fotokopia ze zbiorów Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Politechniki Krakowskiej

Rys. 4. Chrzanów. Rekonstrukcja układu miasta lokacyjnego. Opr. autor na podstawie przerysu planu katastralnego miasta z poł. XIX wieku. L e g e n d a: 1 – siatka modularna o boku 1 sznura (ok.45 m.), 2 – bloki zabudowy mieszkalnej, 3 – hipotetyczny przebieg narysu obronnego, G – domniemany Gródek kasztelański z przełomu XII i XIII wieku, B – bramy miejskie

równoleżnikowym, prowadziła z Krakowa w kierunku Śląska. Druga, o nieco mniejszym znaczeniu, łączyła poprzez Chrzanów starodawną kasztelaniaską z rejonem wydobywczym w okolicach Olkusza.

Stosunkowo płaski teren lokacji o nieznacznym nachyleniu w kierunku południowym, jak się wydaje – wolny od zabudowy, pozwalał na zastosowanie zgeometryzowanego planu o ortogonalnej sieci ulic założonych na zdyscyplinowanej siatce mierniczej.

Bazując na historycznych planach miasta możemy przyjąć, iż w pierwszym, początkowym okresie doszło tu do rozmierzenia prostego układu urbanistycznego odpowiadającego znanym nam z literatury fachowej rozwiązaniom 9-polowym. Tworzyło go dziewięć umiarowych bloków, z których główny – centralny – przeznaczono pod realizację najistotniejszych funkcji ogólnomiejskich i handlowych. Obszar ten otaczało pojedynczym pasmem osiem bloków zabudowy, z czego siedem przeznaczonych zostało pod budynki mieszkalne, zaś jeden, północno-zachodni, zajął kościół²¹.

W fazie drugiej tak wyznaczony układ otrzymał zapewne jakieś umocnienia obronne. Choć nie są one w żaden sposób potwierdzone, należy przypuszczać, że wzorem wielu innych tego typu ośrodków Chrzanów takowe otrzymał. Zapewne były to umocnienia drewniane lub drewniano-ziemne, które prócz swego prewencyjnego charakteru określały w sposób jednoznaczny terytorialny zasięg gminy miejskiej.

Nie wiadomo, jaki był ich przebieg. Należy przypuszczać, że zataczały one regularny owal wokół częściowo zasiedlonego już układu idąc po zewnętrznej stronie drogi okólnej obiegającej bloki przyrynkowe i stanowiącej dopełnienie podstawowego – wewnętrznego układu komunikacyjnego miasta. Zamknięte obwodem obronnym miasto zmieniało swój dotychczasowy charakter z układu dynamicznego i przechodziło na tzw. układ statyczny posiadający jednoznacznie wyznaczone i nieprzekraczalne ramy dalszego rozwoju przestrzennego. Wydaje się, że w tej fazie zasób wolnego arealu, jakim mogło dysponować

miasto w przypadku napływu dalszych osadników, był jeszcze stosunkowo duży i wynosił mniej więcej tyle, ile wyznaczony wcześniej układ centralny.

Przyjmując jako podstawową jednostkę mierniczą długość jednego sznura krakowskiego wynoszącą w przybliżeniu około 45 metrów, możemy określić względną wielkość miasta. Zamykało się ono w pierwszej fazie swego istnienia w kwadracie o boku czterech sznurów.

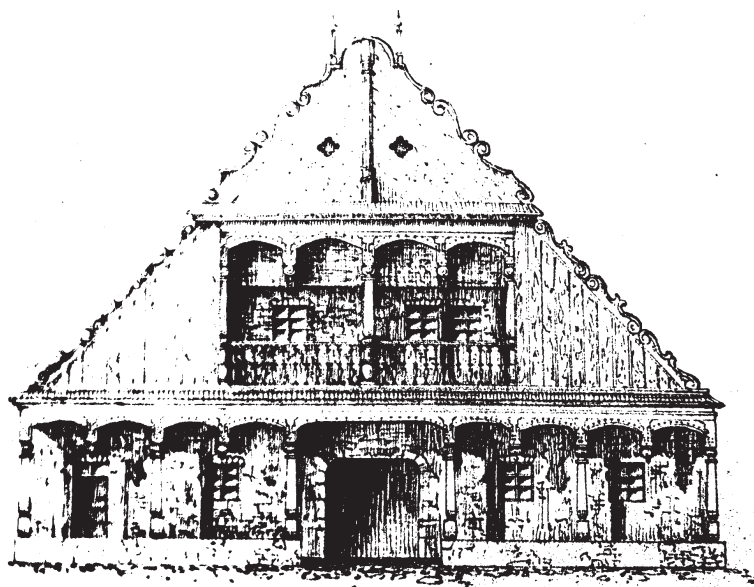
Centralnie założony kwadratowy rynek o boku równym około 2 sznurów wyznaczał długości pierzei poszczególnych bloków przyrynkowych. Były one pomniejszone o szerokość pasa ulic wprowadzanych tradycyjnie po dwie z każdego narożnika placu. Patrząc na XIX-wieczny plan miasta wydaje się, że jedynie z północno-wschodniego narożnika chrzanowskiego rynku wybiegała tylko jedna ulica związana z przebiegiem szlaku śląsko-krakowskiego. Być może wcześniej istniało tu jednak prostopadłe przebiecie pierzei w kierunku północnym, czego śladem jest funkcjonujące do dziś w tym miejscu piesze powiązanie komunikacyjne rynku i dawnej ulicy okólnej.

Przyjmując typowe dla tego okresu wielkości pasa komunikacyjnego dawałoby to przy 9 metrach dla traktu jezdnego pierzeje długości około 81-82 metrów.

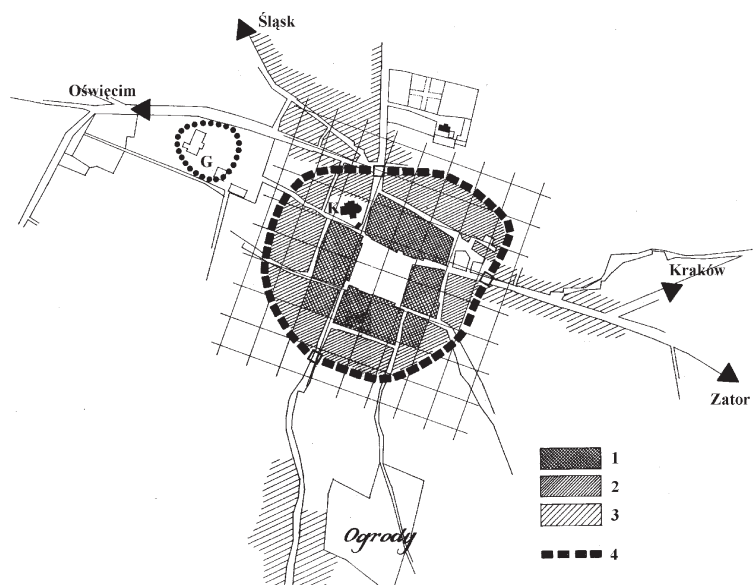
Dokonanie pomiaru szerokości frontów poszczególnych własności wchodzących w skład bloków przyrynkowych, zarówno tych współczesnych, jak i historycznych, wykazało zdecydowaną przewagę parcel wąskofrontowych o szerokości frontu ok. 3-4 prętów (1 pręt – ok. 3 m). Zapewne, podobnie jak w wielu innych miastach średniowiecznych, ten typ działki siedliskowej wykształcił się w drugim etapie rozwoju przestrzennego miasta, w momencie otoczenia go obwodem obronnym. Doszło wówczas do wtórnego podziału pierwotnej działki pełnokurycznej, której front był przeważnie około dwukrotnie szerszy i wynosił w przeliczeniu na dawne miary około 6-8 prętów. Hipotetycznie możemy przyjąć, iż w okresie lokacji miasto liczyło około 16-20 działek pełnokurycznych w blokach przyrynkowych.

Bloki przekątniowe zasiedlane przeważnie nieco później pewnie wykazywały podobną zasadę podziału. W sumie w okresie tym miasto mogło liczyć około od 28 do 32 działek.

W oparciu o analogie oraz znane nam przekazy ikonograficzne możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa zaryzkować stwierdzenie, że ówczesna zabudowa miasta była niemal całkowicie drewniana. Stanowiły ją domy podcieniowe ustawiane szczytem bądź też kalenicą do rynku lub ulicy głównej. Dopiero w pierwszej ćwierci XV wieku pojawiają się w Chrzanowie pierwsze obiekty murowane. Niewątpliwie jednym z nich było prezbiterium kościoła parafialnego, datowane na 1429 rok i wzniesione przez mura-
rza krakowskiego Mikołaja Rota²².

Rys. 5. Chrzanów. Dom drewniany w rynku z XIX wieku, rycina ze zbiorów Muzeum Narodowego. Fotografia w zbiorach Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechniej Politechniki Krakowskiej

Rys. 6. Chrzanów. Rekonstrukcja układu przestrzennego miasta z końca XV wieku. Oprac. Autor. L e g e n d a: 1 – układ lokacyjny, 2 – II faza rozwoju, 3 – przedmieścia, 4 – hipotetyczny przebieg obwodu obronnego, K – kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja, G – przedloakacyjny Gródek kasztelański

Z 1421 roku pochodzą też pierwsze wzmianki o tutejszej szkole²³. Miała ona stać w pobliżu ratusza. Gdzie dokładnie wznosił się ten ostatni nie wiemy. Pewnie wzorem większości polskich miast tego okresu stał on na rynku. Prócz wyżej wymienionych w XV wieku miasto posiadało też szpital i przytułek dla ubogich uposażony po raz wtóry w XVII wieku przez Mikołaja Ligęzę²⁴.

Niestety nie wiele wiemy o początkach formowania się w Chrzanowie pierwszych przedmieść²⁵. Więcej niż skromny zasób informacji na ten temat pozwala jedynie przypuszczać, iż najwcześniejsze z nich rozwinęły się w oparciu o trakt Krakowsko-Śląski. Były to struktury o charakterze organicznego rozrostu pozbawione w większości cech regularnego układu.

Wydaje się, że lokacja Chrzanowa od początku była przedsięwzięciem ze wszech miar udanym. W XV wieku miasto stanowiło jeden z większych ośrodków handlowych tego regionu. Potwierdzają to liczne nadania z czasów Zygmunta Augusta. To z jego rąk Chrzanów otrzymał prawa do urzędzenia kilku kolejnych jarmarków. Mógł też organizować targi na konie i bydło w środy, zaś w soboty – na mięso²⁶. Przemysł spożywczy stanowił jedną z ważniejszych gałęzi gospodarki miasta. Z końcem XVI wieku działało tu kilka browarów i gorzelnia²⁷. Działały tu dwa młyny. Jeden stał przy gościńcu krakowskim na kanale od stawu z „drewna okrągłego w węgiel budowany, z piecykiem przy kominku do pieczenia chleba” kryty był gontem. Drugi wznosił się nad potokiem Chechło przy granicy ze wsią Kościelec. Obok niego działał folusz i tartak z dwoma piłami²⁸.

Zachowane księgi miejskie Chrzanowa z XV i XVI wieku wskazują, że jednym z bardziej dochodowych zajęć tułtejszych mieszczan było górnictwo. Trudnili się oni nie tylko gwarectwem, ale także przetwórstwem i handlem kruszcami. W Chrzanowie funkcjonowała waga i huta ołowiu, po który licznie przybywali do miasta kupcy oświęcimscy. Nierzadko transakcje te opiewały na kilkaset cetnarów²⁹.

Przedstawiona powyżej analiza rozplanowania zespołu miejskiego Chrzanowa, zasad jego budowy, kompozycji oraz tendencji rozwojowych dowodzi, że zachowane po dzień dzisiejszy relikty dawnego układu kształtowały się w czterech zasadniczych okresach.

Pierwszy, przedlokacyjny, wytworzył dwa elementy: gród lub, co wydaje się bardziej prawdopodobne – niewielki Gródek kasztelański, pod osłoną którego uformowała się otwarta osada targowa z komora celna.

Okres drugi – związany jest z założeniem miasta w drugiej połowie XIII wieku bądź też pod koniec tego stulecia. Powstaje wówczas struktura o dużym stopniu regularności i wartości kompozycji nawiązująca do powszechnych wówczas trendów budowy miast. Układ urbanistyczny miasta zostaje rozwiązany w płaskim i w zasadzie wolnym od zabudowy terenie, plasując się po południowej stronie wcześniejszego targu. Wybór miejsca pozwalał na zastosowanie ortogonalnej, zgeometryzowanej konstrukcji urbanistycznej miasta, które dopiero w efekcie dalszego rozwoju przestrzennego powoli zatraciło swą pierwotną umiartowaną formę.

Okres trzeci związany jest z trwałym wyznaczeniem granic dotychczasowego układu. W efekcie miasto zmienia swój dotychczasowy charakter z układu otwartego na strukturę zamkniętą, której rozwój idzie w kierunku wypełnienia zabudową wolnej jeszcze przestrzeni zawartej pomiędzy ortogonalnym jądrem a owalem narysu obronnego. Jej uformowanie, wielkość bloków, a także sam podział na działki siedliskowe wykazuje już daleko mniejszą regularność w stosunku do centralnej części miasta z rynkiem.

Okres czwarty – odpowiada w zasadzie rozwojowi osadnictwa na zewnątrz pierścienia umocnień obronnych miasta. Obejmuje on formowanie się, lub jak w przypadku osadnictwa wcześniejszego sprzed lokacji miasta, dalsze narastanie zabudowy wzdłuż głównych traktów komunikacyjnych.

nowska, op. cit., s. 21; J. Rayman, *Początki kasztelani w Chrzanowie. Próba wykorzystania możliwych do obrony granicy śląsko-małopolskiej w pierwszej połowie XII w.*, Teki Krakowskie, T. 5, 1997, s. 135 i nast.

- ⁴ Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, F. Piekosiński, Kraków 1874-83, 1, s. 121; Tamże, 2, 381.
- ⁵ Za J. Rajman, *Od kasztelanii do powiatu. Ziemia chrzanowska*, Teki Krakowskie, 7/1998, s. 111.
- ⁶ Tenże, *Dzieje parafii Jaworzno*, s. 82; *Lustracja dróg województwa Krakowskiego z 1570 roku*, wyd. B. Wyrozumska, Wrocław 1971, s. 20.
- ⁷ Zbiór Dokumentów Małopolskich, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Lublin 1965-73, 3, nr 842.
- ⁸ Tamże, 4, nr 884; zob. też J. Rajman, *Pogranicze...*, op. cit. s. 118 i nast.
- ⁹ M. Gedl i B. Ginter, *Pradzieje powiatu chrzanowskiego chrzanowskiego miasta Jaworzna*, Zeszyty Naukowe UJ 171, Prace Archeologiczne 9, 1967; S. Skowronek, *Pradzieje*, [w:] *Trzebinia. Zarys dziejów miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka, Kraków 1994, s. 41-52; tenże, *Pradzieje Jaworzna i regionu*, [w:] *Jaworzno. Zarys dziejów do 1939 r.*, pr. zb. pod red. J. Hampla i J. Zawistowskiego, Kraków 1992, s. 41-48.
- ¹⁰ F. Sikora, *Grodziec*, SHG II/1, s. 60.
- ¹¹ J. Rajman, *Od kasztelanii do powiatu...*, op. cit., s. 113 i nast.
- ¹² Tamże, s. 115.
- ¹³ Ibidem; zob. też J. Laberscheck, *Osadnictwo średniowieczne. Początki Trzebini*, [w:] *Trzebinia...*, op. cit., s. 55 i nast.
- ¹⁴ S. Polaczek, *Powiat chrzanowski w księstwie krakowskim*, Kraków 1914; J. Pęckowski, *Chrzanów miasto powiatowe w województwie krakowskim*, Kraków 1934; J. Motyka, *Kasztelania Chrzanowska*, Chrzanów 1976; Jan Rajman, *Jerzy Rajman, Od kasztelanii do powiatu. Ziemia chrzanowska na pograniczu Małopolski i Górnego Śląska*, Cz. I, *Na pograniczu śląsko-małopolskim w czasach staropolskich*, Teki Krakowskie VII/1996, ss. 109-136; Zob. też Jerzy Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998 oraz F. Kirek, *Chrzanów na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, *Studia Historyczne*, 39/1996.
- ¹⁵ J. Rajman, *Początki kasztelanii w Chrzanowie. Próba wykorzystania możliwych do obrony granicy śląsko-małopolskiej w pierwszej połowie XIII wieku*, Teki Konserwatorskie V/1997, ss. 135 i nast.
- ¹⁶ *Monumenta Poloniae Vaticana*, T.1, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, ss. 134 i 335; zob. też T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV wieku*, Wrocław 1958.
- ¹⁷ SHG, t. 1, cz. 2, ss. 379-383.
- ¹⁸ Tamże s. 381; zob. też J. Rajman, *Od kasztelanii...*, op. cit., s. 117.
- ¹⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej APKr.), sygn. Dep. 36-38, 46, 47 i nast.; F. Kirek, *Chrzanów na przełomie...*, op. cit., ss. 458 i nast., oraz Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej AGAD ASK), IV, nr 21 s. 40.
- ²⁰ SHG t. 1, cz. 2, s. 381.
- ²¹ Hipotetycznie mógł on stanowić nawet jeden z elementów wcześniejszego osadnictwa przedlokacyjnego związanego z funkcjonującym tu na przełomie XII i XIII wieku Gródkiem kasztelańskim. Ten ostatni najprawdopodobniej zlokalizowany był w rejonie późniejszego dworu i zajmował północną część obecnego parku miejskiego.
- ²² J. Rajman, *Od kasztelanii...*, op. cit., s. 129.
- ²³ F. Kirek, *Chrzanów na przełomie...*, op. cit., s. 485 i nast., APKr., Dep. 37, s. 46 i 56.
- ²⁴ J. Rajman, *Od kasztelanii...*, op. cit., s. 129.
- ²⁵ Na przełomie XV i XVI wieku miasto liczyło około 100 domów; AGAD Varia 63, k. 44-46.
- ²⁶ APKr, GK, rel. 83, ss. 1358-1361; zob. też rel. 21, ss. 2475-2476.
- ²⁷ AGAD ASK IV nr 21, s. 40.
- ²⁸ APKr GK rel. 215, ss. 1429-1437.
- ²⁹ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa, Kraków – Wrocław 1962-1975, t. 4, nr 884; APKr dep. 38, ss. 47, 101, 214; zob. też R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, Warszawa 1958, ss. 232-233.

¹ Za J. Rajman, *Pogranicze Śląsko-Małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998, s. 39.

² Słownik Historyczno Geograficzny, tom 1, cz. 2, s. 379; J. Motyka, *Kasztelania chrzanowska*, Chrzanów 1976, s. 21.

³ Kodeks Tyniecki, nr 5/36; zob. też J. Motyka, *Kasztelania chrza-*